

ملا عبد العلی بیرجندی و تأملی دیگر در کتاب ابعاد و اجرام

محسن ناجی نصرآبادی

زمین را دریای بزرگی فرا گرفته است. ما در ربع شمالی زمین زندگی می‌کنیم و ربع جنوبی زمین به سبب گرمای بسیار آباد نیست و نیمه دیگری از زمین که در زیر ماست مسکون نیست و هر ربع چه شمالی و چه جنوبی هفت اقلیم دارد.^۱

یعقوبی و مسعودی نیز در کتاب‌های خویش از روش ابن خردادبه پیروی کرده‌اند. از ویژگی‌های این سبک، نگارش مطالب جغرافیایی به ترتیب چهار جهت اصلی و تقسیم جهان به چهار بخش است. شاید بتوان این روش را مبتنی به سنت جغرافیایی ایران دانست. مسعودی به این مطلب چنین اشاره می‌کند:

«ایرانی‌ها و ببطی‌ها قسمت مسکون جهان را به چهار قسمت تقسیم کرده‌اند: خراسان (مشرق)، باختر (شمال)، خوربران (مغرب) و نیمروز (جنوب).^۲»

گروه دوم از جغرافی‌نویسان، آنهایی هستند که مطالب جغرافیایی را براساس «اقلیم» بیان می‌کنند و مکه را مرکز جهان اسلام می‌دانند. ابوزید سهل بلخی (متوفی ۳۲۲ ه. ق) صاحب صور الاقالیم پیشگامان این شیوه در میان جغرافی‌دانان مسلمان است. او توجه خود را به جهان اسلام محدود ساخته و هر ولایتی را «اقلیم» جداگانه‌ای توصیف می‌کند و به سرزمین‌های غیر اسلامی عنایت کمتری نشان می‌دهد. اصطخری،

جغرافی‌دانان بزرگ جهان اسلام از قرن سوم هجری به بعد به دو شیوه کتاب نگاشته‌اند:

عده‌ای از آنان مناطق و اماکن و جغرافیایی را به ترتیب جهت‌های چهارگانه (شمال، جنوب، شرق و غرب) تقسیم‌بندی کردند. اینان بر این باور بودند که بغداد در مرکز جهان قرار دارد. ابن خردادبه جغرافی‌دان بزرگ سده سوم هجری که والی ایالت جبال-غرب ایران بود، در مقدمه کتاب المسالک الممالک چنین نگاشته است:

«زمین به دو نیمه تقسیم شده که میان این دو نیمه خط استوا از مشرق تا مغرب کشیده شده است. این گستره زمین (از طول) است و استوا بزرگ‌ترین خطی است که در روی کره زمین وجود دارد، همانطوری که منطقه البروج بزرگ‌ترین خطی است که در فلک (آسمان) قرار دارد. پهنای زمین از قطب جنوب است که گرد آن ستاره سهیل می‌گردد تا قطب شمال که گرد آن بنات النعش می‌گردد.

محیط (گردی) زمین در خط استوا سیصد و شصت درجه و هر درجه ۲۵ فرسخ و هر فرسخ دوازده هزار ذراع و هر ذراع ۲۴ انگشت و هر انگشت ۶ دانه جوی ردیف شده است که شکم یکی به شکم دیگری چسبیده است، و مجموع این فاصله هفت هزار فرسخ است و میان استوا و هر یک از دو قطب ۹۰ درجه اسطرلابی (نجومی) است. گستره زمین در جهت پهنای آن معادل با گستره آن در جهت درازی آن است جز آن قسمت آباد و مسکون زمین بعد از خط استوا تا درجه ۲۴ عرض است. و بقیه

۱. المسالک والممالک، ترجمه حسین قره‌چانلو، ص ۳-۴.

۲. التیبه والاشراف، ص ۳۱.

گرد آوردم. ۴

از این اثر زکریای قزوینی، نویسندگان مختلف در آثارشان بهره برده‌اند. محمد بن عبدالرحمان، ادیب و مترجم سده یازدهم این کتاب را به فارسی ترجمه کرده که به کوشش محمد شاهمرادی به زیور طبع آراسته شده است. دیگر از نویسندگانی که از آثار البلاد خوشه چینی نموده و بر این اقتباس خود نیز اشارتی نمی‌کند، عبدالعلی بیرجندی، ریاضی دان و منجم مشهور سده دهم هجری است. در این مقاله برآنیم که گذری هر چند کوتاه به زندگی، آثار و بویژه بررسی کتاب ابعاد و اجرام او بپردازیم.

شرح حال^۵

نظام الدین عبدالعلی بن محمد بیرجندی از بزرگان علوم ریاضی و نجوم در سده دهم و از استادان بارز و شناخته شده علوم نجوم و فلکیات است. در علم حدیث شاگرد خواجه غیاث الدین کاشانی (د. ۸۳۲ ق.) که در علوم مختلف دست داشته، بوده است. از محضر اساتیدی دیگر چون سیف الدین احمد تفتازانی، ملا مسعود شروانی، کمال الدین حسین قنوی و ملا منصور بن ملا معین کاشانی بهره‌ها برده است.

خواند میر در ترجمه احوال عبدالعلی بیرجندی می‌نویسد: «مولانا عبدالعلی بیرجندی جامع اصناف علوم محسوس و معقول است و حاوی انواع مسائل فروع و اصول. در علم نجوم و حکمیات بی‌مثل و بدل است و در شیوه زهد و تقوا ضرب المثل. علم حدیث را نزد خواجه غیاث الدین مطالعه نموده و فنون حکمی را در درس مولانا منصور ولد مولانا معین الدین کاشی تحصیل فرموده و سایر علوم متداولی را از مولانا کمال الدین شیخ حسین القنوی کسب کرده...»^۶ در مذهب عبدالعلی اختلاف است. برخی او را شیعه اثنی عشری و برخی دیگر او را حنفی مذهب می‌دانند.^۷ مرحوم آیتی در شرح حال و مذهب او چنین می‌نگارد:

«چنانچه به مراجعه رواشع میرداماد و کتب شیخ بهاء الملة والدین محمد العاملی معلوم می‌گردد و فاضل مجلسی در مجلد السماء والعالم مکرر از آن جناب تعبیر به محقق بیرجندی فرماید و

ابن حوقل و مقدسی در نوشته‌هایشان از وی پیروی کرده‌اند و در نگاهته‌های خود به همان اقلیم متعدد اشاره کرده و مطالب خود را به همین شیوه بیان داشته‌اند. اصطخری در مقدمه مسالک المسالک که در آن نظر به صور الاقلیم بلخی داشته- چنین می‌نگارد:

«اما بعد چنین گوید خداوند سخن که مراد ما از تصنیف این کتاب آن است که از اقلیم‌های روی زمین یاد کنیم آنچه دایره اسلام بدان محیط است و قسمت این چنین ساختیم که هر موضعی معروف را اقلیمی نهادیم و هر چه به آن حدود پیوندد با آن یاد کنیم از شهرها و نواحی و کوه‌ها و دریاها و بیابان‌ها جمله در آن اقلیم گفته شود و آنچه به شناختن و دانستن آن حاجتی نبود فرو گذاشتیم تا سخن مختصر بود و خواننده را ملال نگیرد. و سیاق این کتاب نه بر وضع هفت اقلیم نهادیم تا معلوم باشد و اگر کسی خواهد که کیفیت هفت اقلیم بداند در کتاب‌های دیگر به اخبار می‌آید، معلوم توان کرد و مثال چنان نهادیم که دریای محیط که گرد بر گرد زمین است آن را صورت کردیم و جزایر ویران و آباد و جایگاه هر اقلیمی چنان که در زمین هست پدید آوردیم و نام آن جایگاه برو نوشتیم چنان که در صورت معلوم گردد و چون ممکن نشد در شکل این صورت حکایت همه اقلیم‌ها چنان که هست نگاشتن و مقدار اشکال آن از طول و عرض و گردی و تربیع و تثلیث و دیگر صفت اشکال آن بجای آوردن اختصار بر آن افتاد که صورت هر جایگاه یاد کنیم از اقلیمهای مسلمانی تا معلوم گردد، و دایره اسلام را بر بیست اقلیم بخش کردیم... و ازین پس نهاد اقلیم‌ها یاد کنیم چنان که مسافت میان هر یک معلوم گردد. مملکت مسلمانی... مملکت روم... مملکت چین... مملکت پاریس... زمین هندوستان...»^۳

زکریاء بن محمد بن محمود قزوینی (د. ۶۸۲ هـ. ق.) نویسنده کتابهای عجایب المخلوقات و آثار البلاد فی اخبار العباد از دنباله روان همین سبک دوم است. وی در آثار البلاد ربع مسکون را به هفت اقلیم تقسیم نموده و بلاد هر اقلیم را به ترتیب حروف تهجی ثبت کرده، و اطلاعات ارزشمند جغرافیایی و تاریخی را با اتکا بر مشاهدات و مطالعات خویش نگاشته است. او در مقدمه چنین بیان می‌کند:

«آنچه را بر من واقع شده و شناخته‌ام و آنچه شنیده و دیده‌ام

۳. ترجمه مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، ص ۷-۳.

۴. ترجمه آثار البلاد و اخبار العباد، به کوشش محمد شاهمرادی، پنج.

۵. در شرح احوال و آثار عبدالعلی بیرجندی از مقاله استاد گرامی آقای احمد احمدی بیرجندی در مجله مشکوة، ش ۶، ص ۱۸۵-۱۸۶ بهره برده‌ام.

۶. حبیب السیر، ۶۱۵.

۷. ریحانة الادب، ۱/۳۰۴.

ملا عبدالله دو نسخه در کتابخانه حیدریه و کتابخانه علی پاشا در ترکیه موجود است.^{۱۰}

۲. شرح آداب المناظرة المعصديه. این کتاب شرح بر رساله آداب البحث معصدی است و ماده تاریخ پایان کتاب جمله «حل آداب معصدی / ۹۳۰» می باشد نسخی از آن در کتابخانه تستری نجف، و کتابخانه آستان قدس به شماره ۱۱۷۵ وجود دارد.

۳. شرح بیست باب در معرفت اسطرلاب. خواجه نصیر رساله ای به فارسی درباره اسطرلاب و روش کار کردن با آن نگاشته است. یکی از شرحهای این کتاب، شرح ملا عبدالعلی است که تاریخ تألیف آن ۸۸۹ می باشد. نسخه هایی از آن به شماره ۱۲۰۲۳، ۱۲۷۴۰، ۱۲۰۴۲۰، ۶۵۰۸، ۵۵۶۶، ۵۵۶۵، ۵۳۲۴، ۱۱۰۸۹، ۱۱۰۲۲ در کتابخانه آستان قدس موجود است.

۴. بیست باب در معرفت تقویم. بر این رساله ملا عبدالعلی و ملا مظفر گنابادی شرحی به اسم شاه عباس اول مصدر ساخته است. نسخه های بیست باب به شماره های ۵۲۴۵، ۵۴۳۵، ۵۲۴۷، ۱۲۸۵۶، و نسخ شرح ملا مظفر به شماره های ۵۵۶۴، ۱۴۴۴۰، ۵۵۶۳، ۱۳۶۴۸، ۵۳۴۳، ۵۳۴۴، ۱۰۷۸۴ در کتابخانه آستان قدس موجود است.

۵. شرح تذکره نصیری در هیأت. در این شرح عبدالعلی به اعتراض ابوالمحمّد بر استاد ابوریحان پاسخ می دهد. نسخه ای از آن به شماره ۵۳۴۰ به کتابت سید محمد یوسف مورخ ۱۰۳۱ وجود دارد.^{۱۱}

۶. شرح زیج الغ بیگ. از صحیح ترین و بهترین زیجهایی است که به فارسی نگاشته شده است و نسخه هایی از آن در کتابخانه های نور عثمانیه، راغب پاشا در ترکیه و کتابخانه آستان قدس به

۸. این مطلب که علامه مجلسی و به تبعیت ایشان آیتی، شیخ بهایی را شاگرد عبدالعلی بیرجندی می دانند با نگرش به سال وفات بیرجندی و تولد شیخ بهایی درست نمی نماید. عبدالعلی در ۹۳۴ در مشهد رضوی پدرود حیات گفته و شیخ بهایی در ۹۵۳ در بعلبک شام به دنیا آمده است. در صفحه اول همین کتاب ابعاد و اجرام ش ۵۲۳۴ آستان قدس یادداشتی از شیخ بهایی به این عبارت وجود دارد: من تألیفات استاد استادان المحقق مولانا عبدالعلی بیرجندی. این یادداشت شیخ بهایی نشانگر این مطلب است که عبدالعلی استاد وی نیست بلکه یکی از استادان شیخ بهایی در کرسی درس بیرجندی تلمذ کرده است. حال چرا علامه مجلسی در «السماء والعالم» این خلط را تکرار کرده و بهایی را شاگرد بیرجندی دانسته؟ شاید بتوان گفت که علامه مجلسی می خواسته بدین وسیله درجه علمی بیرجندی را نمایان سازد و قید استاد واسطه را نادیده گرفته است.

۹. بهارستان، ۲۰۶.

۱۰. الذریعه، ۱۳/۱۷۶.

۱۱. همان، ۱۳/۱۴۴.

حضرت شیخ بهایی علوم ریاضی و حکمت را در بلده فاخره هرات بر او تلمذ کرد^۸ کتب مصنفه او مشهور آفاق و مورد توجه علمای دنیا است و برحسب آنچه در بعضی مقالات به نظر رسیده حکیم مشارالیه در عصر خود که وسایل کشف وجود نداشته ستاره ای را کشف کرده که در نزد علمای آن فن معروف است و از جهت معیشت اولاد خود هشتاد ساله تقویم استخراج فرموده به ودیعت گذاشت ... از مصنفات ملا عبدالعلی کتابی است در مسالک و ممالک و سید میر داماد در روش از آن مکرر نقل می فرماید و می گوید: در میانه کتب این فن همانا اعتماد من بر این کتاب است و علامه مجلسی در موضعی از کتاب «السماء والعالم» تصریح کرده است که ملا عبدالعلی استاد شیخ بهایی است و هم واضح است که آن جناب [بر] مذهب اثنا عشری بوده چنانکه دیباچه شرح زیج و شرح تذکره دلالت دارد و در قبرستان قتلگاه مشهد مقدس رضوی مدفون است و عبدالعلی دیگری نیز هست که در فقه حنفیه تصنیف دارد و او از قریه بجد است.^۹

نسخه ای از شرح النقایه این عبدالعلی بیرجندی بجدی در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۰۳۵۰ وجود دارد که ما تن آن عبیدالله بن مسعود حنفی است و فهرست نگار کتابخانه او را همان عبدالعلی بیرجندی دانسته است.

شیعی بودن عبدالعلی را دیباچه و ترجمه همین کتاب ابعاد و اجرام قوت می بخشد. او پس از بسمله چنین می نویسد:

«الحمد لله الذی زين السماء الدنيا بزينة الكواكب و نور وجه الغبراء باشعتها الثواقب والصلوة والسلام على محمد الذی اشرفت بنور هدايته المشارق والمغرب وآله الاخيار والائمة الاطهار المنتزهين عن المطاعن والمعائب.»
و در ترجمه می آورد:

«ولله الحمد والممنة فى البداية والنهاية واساله العصمة عن الضلالة والغواية بحرمة محمد وآله الناصحين على منواله عليه وعليهم التحية والسلام.»

آثار وی

۱. حاشیه بر شرح الملخص در هیأت چغمینی. شارح موسی بن محمود معروف به قاضی زاده روحی است که این شرح را در سال ۸۱۵ برای الغ بیگ میرزا مصدر داشته است. از این حاشیه

مقدمه: در بیان اشیایی که مقاصد بر آن مترتب است. در مقدمه اصطلاحات هندسی سطح، سطح مستوی، سطح مستدیر، قطر (اصطلاحی و تحقیقی)، وتر، قوس جیب، قاعده، قطب، فرسخ و روش اندازه گیری مساحت سطوح بیان می شود.

مقاله اول: در مساحت سطح ارض و تعیین اقالیم و آنچه به آن متعلق است: معرفت ربع مسکون، تقسیم ربع مسکون به اقالیم سبعة، معرفت مابین خط استوا، معرفت اقلیم اول تا اقلیم هفتم. مؤلف در این مقاله که قسمت اعظم کتاب را دربر می گیرد به ذکر شهرها و شگفتیهای آن می پردازد. و از مآخذ و مدارک خویش نیز نامی به میان نمی آورد. با جستجویی که این جانب در کتابها و منابع جغرافیایی پیش از عبدالعلی بیرجندی کردم، دریافتم که بخش زیادی از این مقاله، کتاب ترجمه گزیده ای است از کتاب آثار البلاد فی اخبار العباد زکریای قزوینی که بیشتر کسی به آن اشارت نکرده است. برای آگاهی از چند و چون مطلب گذری می کنیم به هر دو کتاب و قسمتهایی از آن را شاهد می گیریم:

آثار البلاد

بیت لحم / قرية علی فرسخین من بیت المقدس، کان بها مولد عیسی علیه السلام. وبها کنیسه فیها قطعة من النخل، زعموا انها النخلة التي اكلت منها مریم لما قبل لها: وهزی الیک بجذع النخلة. بها الماء الذي يقال له المعبودية، وهو ماء ینبدی من حجر و انه عظیم القدر عند النصاری.

ابعاد و اجرام: [برگ ۲۹]

بیت اللحم / قریه ای است بر دو فرسخی بیت المقدس که مولد عیسی علیه السلام آنجا بوده است و در آن کنیسه ای است که قلعه نخل [قطعه ای نخل] در آن است گویند که از نخله حضرت مریم است که در قرآن مذکور است و آن معموره که نصاری فرزندان خود به آن آب می شویند و اعتقاد دارند که تا با آن آب نشویند نصرانی نشوند آنجاست.

۱۲. مجله روزگار نو، ش ۲، ص ۲۹.

۱۳. الذریعه، ۱۳/۱۴۲.

۱۴. مدرس رضوی، ریحانة الادب، ۳۰۵؛ الذریعه، ۳/۴۲۵.

۱۵. الذریعه، ۴/۲۷.

۱۶. همان، ۴/۹۰.

۱۷. همان، ۱۳/۳۳۶.

۱۸. همان، ۱۴/۶۱.

شماره های ۱۲۳۰۵، ۱۴۰۲۰، ۱۲۲۸۹، ۱۴۰۲۱ موجود است.
۷. شرح در النظم. احمد بن محمد سکاکی طبسی در ترجمه در النظم فی خواص القرآن العظیم چنین اشارت می کند که ملا عبدالعلی بیرجندی به سال ۹۲۱ به در النظم شرحی نگاشته است.^{۱۲}

۸. شرح تحریر المجسطی. خواندمیر این کتاب را از آثار ملا عبدالعلی می داند، نسخه ای از آن را آقابزرگ در کتابخانه شیخ العراقین طهرانی در کربلا رؤیت نموده که حواشی آن از میرزا محمد نصیر بن عبدالله طیب بوده است.^{۱۳}
۹. التحفة العامیة.^{۱۴}

۱۰. تذکرة الأحباب. در بیان اعداد متحاب و متباین. نسخه ای از آن در مصر موجود است.^{۱۵}

۱۱. ترجمة تقویم البلدان. تقویم البلدان از عمادالدین ابی الفداء است. عبدالعلی در ترجمه اضافاتی در حساب مساحت اقالیم به آن افزوده است. نسخه اصل آن در تملک محمدتقی رازی بوده^{۱۶} و نسخه ای دیگر از آن در کتابخانه آستان قدس به شماره ۵۵۳۲ موجود است.

۱۲. شرح الشمسیة در علم حساب. متن از نظام الدین نیشابوری صاحب شرح النظم. نسخه های آن را آقابزرگ در کتابخانه حیدریه و نور عثمانیه و کتابخانه شیخ محمد سماوی و شیخ محمد صالح جزائری در نجف رؤیت کرده است.^{۱۷} در کتابخانه آستان قدس نسخه ای به شماره ۵۳۶۰ از این کتاب موجود است.

۱۳. شرح مختصر الهيئة. اصل از خواجه نصیر. نسخه ای از این شرح در کتابخانه مجلس وجود دارد.^{۱۸}

۱۴. رساله در هیأت. مرتب بر یک مقدمه و سه باب و یک خاتمه. باب اول در معرفت هیأت و عدد افلاک. باب دوم در معرفت اسطرلاب، خاتمه در معرفت قبله و اختیار است. نسخه ای در کتابخانه آستان قدس به شماره ۵۲۴۳ وجود دارد که گویا همان نسخه عبدالعلی است.

۱۵. ابعاد و اجرام.

کتابی است در شناخت مساحت افلاک و کواکب و فاصله ستارگان از مرکز جهان. مؤلف در آن ضمن بررسی اقالیم، به عجایب و شگفتیهای شهرها می پردازد. کتاب شامل یک مقدمه، دو مقاله و یک خاتمه است به این ترتیب:

آثار البلاد:

گزینش، مطالبی را ترجمه کرده است. و در قسمتهایی نیز از تقویم البلدان بهره گرفته است. مقاله دوم در هفت مقصد؛ در معرفت مساحت افلاک و کواکب، معرفت ابعاد و سطوح افلاک، ثخن (ضخامت) افلاک، مقادیر سطوح افلاک، اقطار کواکب، حرکات شبانه روزی، حرکات اجرام کواکب.

خاتمه در ملحقات؛ شامل چهار مسأله است: معرفت وقت نماز پیشین، معرفت سمت قبله در بلده هرات، معرفت زمان نصف اللیل در بلده هرات، معرفت وقت دعا.

در فهرست کتابخانه اهدایی مرحوم مشکوة^{۱۹} در ذیل کتاب مجمع الغرائب، مؤلف آن اثر از کتابی به نام عجایب البلدان اثر خامه بیرجندی نام می برد که دیگر منابع و مراجع از آن یاد می کنند. قبل از پرداختن به این کتاب به جمع بندی محقق گرامی محمد آصف فکرت در مورد کتاب ابعاد و اجرام می پردازیم آنگاه نتیجه خواهیم گرفت. وی می نویسد:

از لحاظ علمی این رساله [ابعاد و اجرام] را در دو بخش می توان ارزیابی کرد: بخش اول یعنی مقدمه و بخش آخر رساله یعنی مقاله دوم و خاتمه بر مبانی علمی هیأت و ریاضی قدیم استوار است. اما قسمت اعظم رساله، یعنی مقاله اول هیچ گونه هماهنگی با بخشهای اول و آخر رساله ندارد و نقل شگفتیهایی است که به شهرها و بلاد مختلف نسبت داده شده است.^{۲۰}

در نسخه ای که از کتاب ابعاد و اجرام در کتابخانه گنج بخش نگهداری می شود در بالای صفحه بدرقه، کاتبی نام کتاب را عجایب البلدان نگاشته، و فهرست نویس هم در همان برگ عنوان: مسالک و ممالک = عجایب البلدان را آورده است.

از نوشتار آقای فکرت و فهرست نویس کتابخانه گنج بخش چنین برمی آید که چون قسمت اعظم کتاب ابعاد و اجرام، نقل شگفتیهها و عجایب و غرائب اقالیم هفتگانه است موجب گردیده که در نام گذاری کتاب ابعاد و اجرام برخی عنوان عجایب البلدان را بر نسخه ای بدون نام برگزینند تا جایی که یکی از همین نسخ در اختیار صاحب مجمع الغرائب قرار گیرد و او این اثر -عجایب البلدان- را در آثار بیرجندی مضبوط سازد. به هر گونه باید دانست که عبدالعلی کتابی با نام عجایب البلدان ندارد و آنچه گفته اند همان ابعاد و اجرام اوست.

بلخ/ مدينة عظيمة من امهات بلاد خراسان. بناها منوچهر بن ایرج بن افریدون کان بها النوبهار، وهو اعظم بيت من بيوت الاصنام، ... ونصبوا الاصنام حوله ... وملوك الهند والصين يأتون اليه ... وتهدى اليه الهدايا ... ولم يزل برمك بعد برمك الي أن فتحت خراسان في أيام عثمان بن عفان ... ينسب اليها من المشاهير ابراهيم ...

ابعاد و اجرام: [برگ ۹۵]

بلخ/ شهری قدیم است از مشاهیر بلاد خراسان. آن را منوچهر بن ایرج بن افریدون بنا کرده و در قدیم آنجا خانه ای ساخته بودند صد ذراع در صد ذراع. و ارتفاع زیاده از صد ذراع و آن را به طریق کنیسه تعظیم می کردند و بتخانه ایشان بود و ملوک هند و چین به زیارت آن می آمدند و تحفه های بسیار می آوردند و در زمان خلافت خلیفه ثالث آن را ویران ساخته اند و مشایخ طریقت و مجتهدان و اهل فضل از آنجا بسیار بوده اند.

آثار البلاد

هراة/ مدينة عظيمة من مدن خراسان ... بها بساتين كثيرة ومياه غزيرة. بناها الاسكندر ولما دخل بلاد الشرق ذاهباً الى بلاد الصين امر كل قوم ببناء سور يحصنهم عن الاعداء وعلم ان اهل هراة قوم شماس عندهم قلة القبول، فعين لهم مدينة بطولها وعرضها وسكك حيطانها وعدد ابوابها، ليوقيهم اجورهم عند عوده، فلما رجع قال: ما امرت على هذه الهيئة، واظهر الكراهية وما اعطاهم شيئاً ...

ابعاد و اجرام [برگ ۵۷]

هرات/ به فتح هاست و مشهور در السنة عوام به کسرها است. از اعظم بلاد خراسان است و در اطراف و جوانب آن آب روان است و آن را اسکندر بنا کرده در وقتی که متوجه چین بوده به آن موضع رسیده، قری بسیار بوده و باد صبا در آن موضع بسیار بود، موافق مزاج خود یافت هوای آن موضع را و نیز حصاری نداشته اند. مردم را فرمود که شهری بنا کنند و طول و عرض آن را تعیین کرد و مقرر نمود که چون باز گردد آنچه خرج کرده باشند عوض بدهد و چون معاودت نمود گفت: بدان وجه که من گفته بودم بنا نکرده اند و ایشان را چیزی نداد و دور آن قریب به چهار دانگ فرسخی است.

از مقاله اول کتاب چنین برمی آید که عبدالعلی در تألیف آن نسخه ای از کتاب آثار البلاد قزوینی را داشته و از آن به صورت

۱۹. فهرست کتب اهدایی آقای مشکوة، ج ۲، ص ۶۵۱.

۲۰. دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ذیل ماده ابعاد و اجرام.